

HENRYK DOMAŃSKI, DARIUSZ PRZYBYSZ
Instytut Filozofii i Socjologii PAN

WYBÓR ZNAJOMEGO A STRATYFIKACJA SPOŁECZNA W POLSCE W LATACH 1988–2008

Stratyfikacja społeczna jest hierarchicznym układem pozycji kształtowanych przez stosunki wyższości i niższości społecznej. Obok stosunków między obywatelem i państwem, lub stosunków własności, są to między innymi interpersonalne kontakty w życiu codziennym. Reprezentanci różnych kategorii spotykają się w pracy i poza pracą, utrzymują znajomości sąsiedzkie i wchodzi w inne styczności zacierające dystanse społeczne. Strukturotwórcza rola stosunków społecznych najbardziej dochodzi do głosu w wyborach małżonka i bliskich znajomych. Przeanalizujemy je tu, na danych z badań realizowanych w latach 1988–2008, w celu ustalenia, czy kształt stratyfikacji społecznej, definiowanej w terminach mikrorelacji, zmieniał się w kierunku większej otwartości, zamknięcia czy pozostawał stabilny.

Należy przypomnieć, że najczęściej analizowanym aspektem otwartości struktury społecznej jest ruchliwość międzypokoleniowa — i dziedziczenie pozycji (Breen 2004). Rzadziej monitorowany jest stopień otwartości „ryнку małżeńskiego” (Kalmijn 1998; Domański, Przybysz 2007), najmniej natomiast rozpoznany aspektem formowania się hierarchii społecznej są bariery zawierania znajomości. Skoncentrujemy się tu na tym aspekcie. Wskaźnikiem barier znajomości będzie stopień podobieństwa między kategoriami zawodowymi i wykształceniem respondentów a analogicznymi cechami ich najbliższych znajomych.

Przedmiotem analizy są dane z trzech edycji badania panelowego realizowanego w latach 1988, 2003 i 2008. Po przypomnieniu dotychczasowych ustaleń i przedstawieniu hipotez omówimy dane, schemat analizy i kwestie związane

Adres do korespondencji: hdomansk@ifispan.waw.pl; przybysz@ifispan.waw.pl

z pomiarem tych zjawisk. Kolejna część poświęcona jest scharakteryzowaniu podobieństw między przynależnością zawodową i wykształceniem respondentów i ich najbliższych znajomych. Przeanalizujemy je na tle wzorów zawierania małżeństw, co można traktować jako kolejny przyczynek do całościowego obrazu kształtowania się struktury społecznej. Następnie przedstawiamy zmiany w sile ostrości barier społecznych kształtujących się na bazie tych wzorów.

ZNACZENIE PROBLEMU

Wpływ selektywnego doboru znajomych na bariery społeczne zawsze był przedmiotem zainteresowania badaczy. Problematyka ta wystąpiła już w analizach Maksa Webera (2002, s. 228). Behawioralnym wskaźnikiem mechanizmów „zamykania się” kategorii o wysokim statusie społecznym był dla Webera zwyczaj biesiadowania (komensalizmu) szlachty. Charakteryzując współczesne mu społeczeństwo amerykańskie Weber (2002, s. 678) wskazywał, że „z tradycyjnego demokratycznego podłoża wyłania się [...] «stanowe» zróżnicowanie, opierające się na konwencjonalnym sposobie życia. Na przykład w taki [sposób], że tylko mieszkańiec pewnej ulicy uznawany jest za należącego do *society*, za osobę, z którą można nawiązać stosunki towarzyskie, jest odwiedzany i zapraszany”. Ekskluzywność towarzyską klas wyższych w *Teorii klasy próżniaczej* analizował Thorstein Veblen (1998), a mechanizmy tych zjawisk Georg Simmel (2008, s. 313).

Ustalenia te znalazły odzwierciedlenie w wynikach analiz. Zaczęto je prowadzić w Stanach Zjednoczonych na podstawie badań społeczności lokalnych. Bariery wynikające z selektywnego doboru znajomych okazały się jednym z wyznaczników hierarchii społecznej (Hollingshead 1949; Warner, Meeker, Eels 1949). Późniejsze analizy — oparte między innymi na danych z prób ogólnokrajowych — dowiodły, że między podstawowymi segmentami struktury społecznej rysuje się wyraźna hierarchia dystansów pod względem doboru znajomych, w znacznym stopniu pokrywająca się z poziomem wykształcenia, wielkością dochodów i innymi wyznacznikami statusu (Coxon, Jones 1978; Prandy, Lambert 2003; Chan, Goldthorpe 2004). Największe dystanse rysują się — jak stwierdzono — między kategoriami wyższych kierowników i specjalistów a kategoriami rolników. Odpowiednio mniejsze dystanse dzielą specjalistów od niższych pracowników umysłowych, robotników od rolników itd.

Oznacza to, że im większa jest różnica między pozycjami społecznymi jednostek, tym mniejsze jest prawdopodobieństwo przyjaźni. Wzrasta ono w miarę bliższego usytuowania jednostek w hierarchii społecznej, przy czym najczęściej wchodzą w relacje przyjaźni osoby zajmujące taką samą pozycję. Zjawisko to, określane mianem homogamii, polega na „samorekrutacji” pod względem pozycji zawodowej, poziomu wykształcenia oraz wartości i postaw. Homogamia w zakresie pozycji społecznej występuje również przy doborze małżonków (Blau, Duncan 1967; Wright 1997; McPherson, Smith-Lovin, Cook

2001). Było to potwierdzenie ustaleń zawartych w rozważaniach Webera, Veblena i Simmla.

Występowanie efektu hierarchii społecznej w doborze bliskich znajomych wynika z tego, że dokonywany jest on na podstawie wspólnoty upodobań, łatwości komunikowania się i podobnego sposobu myślenia, za którymi — na ogół — kryje się podobieństwo wykształcenia, pozycji zawodowej i usytuowania w hierarchii społecznej. Znajomego wybiera się z kręgu osób o zbliżonych preferencjach dotyczących spędzania czasu wolnego, moralności, przekonań politycznych i systemów wartości. Wspólnota ta ma być źródłem otuchy i emocjonalnego wsparcia w chwilach niepowodzeń, zaspokaja potrzebę zaufania i przebywania z kimś bliskim.

Hierarchia stosunków towarzyskich rysuje się tym ostrzej, im silniejsze są tendencje do ekskluzji społecznej, w najwyższym stopniu występującej wśród elit. Z przynależnością do klasy wyższej i elity biznesu związane jest poczucie własnej wartości i niechęć do mieszania się z kategoriami zajmującymi niższą pozycję. Utrzymywanie ekskluzji polega tu między innymi na wzajemnym zapraszaniu się na przyjęcia i bale, stosowaniu restryktywnych przepisów zasad dostępu do klubów towarzyskich oraz posyłaniu dzieci do elitarnych szkół i uczelni.

Homogamia towarzyska — jak każda forma samorekrutacji — utrwała nierówności społeczne. Przeciwdziała też procesom asymilacji osób awansujących do wyższych kategorii z nizin społecznych, a w najlepszym razie je opóźnia. Prawnikowi wywodzącemu się na przykład z rodziny robotniczej trudno jest znaleźć wspólny język z kolegami dziedziczącymi kancelarie rodziców. Podobnie — żona o pochodzeniu społecznym niższym niż mąż może mieć trudności z adaptacją do kręgu jego znajomych. Można założyć, że podobnie jest w Polsce. Analizy przeprowadzone na ogólnopolskich danych z roku 1988 wskazują, że najostrzejsze bariery rysowały się między kategoriami kierowników najwyższego szczebla i specjalistów a klasą chłopską, a stosunkowo najbardziej intensywne kontakty towarzyskie występowały między kategoriami zajmującymi podobną pozycję (Domański, Sawiński 1992). Analiza stosunków towarzyskich badanych pod względem ich poziomu wykształcenia ujawniła podobne tendencje. Jak wykazało porównanie dla dwóch punktów czasowych (1988 i 2003), bliscy znajomi rekrutowali się najczęściej z tych samych kategorii wykształcenia, a najsilniejsze bariery dzieliły absolwentów szkół podstawowych i wyższych (Domański 2008).

HIPOTEZY

Postaramy się ustalić, czy bariery społeczne ujawniające się w wyborach bliskich znajomych zmniejszyły się, czy też było odwrotnie. Jest to klasyczny problem zmian w otwartości struktury społecznej. Najczęściej analizowanym wskaźnikiem otwartości jest ruchliwość międzypokoleniowa, mierzona siłą

związku między przynależnością zawodową respondenta i ojca. Tak mierzona otwartość nie zmieniła się w Polsce od lat siedemdziesiątych XX wieku (Mach 2004; Domański, Mach, Przybysz 2008). Nie ma oczywistych przesłanek, które wskazywałyby na otwarcie barier selekcji społecznej małżonków (Domański, Przybysz 2007), choć analizy dla nowożeńców na podstawie danych urzędowych wskazują, że siła homogamii osłabła po roku 1990 (Domański, Przybysz 2009). Ustalenia te przemawiają za utrzymywaniem się dystansów społecznych w ich relacyjnym aspekcie, mimo przechodzenia od komunizmu do gospodarki rynkowej. Wynik ten nie jest zaskakujący, chociaż przeobrażenia ustroju powinny być w zasadzie związane z głębokimi przekształceniami w strukturze społecznej. Należy jednak pamiętać, że w większości społeczeństw nie stwierdzono jednokierunkowych zmian we wzorach ruchliwości i zawierania małżeństw. W kilkudziesięcioletnich przedziałach czasowych pozostawały one (dotychczas) stabilne (Breen 2004; Raymo, Xie 2000; Halpin, Chan 2003; Domański, Przybysz 2007).

Być może jednak nie dotyczyło to barier wynikających z wyboru znajomych. Czynnikiem sprzyjającym ich wzmocnieniu może być wzrost rozwarstwienia materialnego, którego świadectwem w Polsce jest koncentracja dochodów (Domański 2011). Wzrost nierówności powoduje na ogół zaostrenie się dystansów między podstawowymi segmentami struktury społecznej¹. W przypadku znajomości mogło się to między innymi dokonać w wyniku „segregacji” ze względu na miejsce zamieszkania. W miastach zaczyna się rysować podział na dzielnice lepsze i gorsze. W tych lepszych mieszkają ludzie zamożni, a z kolei obniżenie się statusu materialnego wymusza zamianę lepszego mieszkania na gorsze. Wyodrębniają się również zamknięte osiedla i wspólnoty sąsiedzkie, co powoduje, że homogamia terytorialna zaczyna się pokrywać z homogamią ze względu na status społeczny mieszkańców. Funkcjonowanie w odrębnej przestrzeni społecznej w największym stopniu dotyczyłoby dobrze prosperujących właścicieli firm oraz przedstawicieli nowej inteligencji — wyższych kierowników i specjalistów — którzy najbardziej zyskali na zmianie ustroju (pomijając elity bogactwa). Czynnikiem działającym w tym samym kierunku może być rozwój samoorganizacji w ramach III sektora. Aktywność organizacyjna zwiększa możliwości nawiązywania bezpośrednich kontaktów, a członkostwo w organizacjach związane jest z pozycją społeczną. Do organizacji III sektora należą wyżsi kierownicy i specjaliści, a najrzadziej robotnicy i chłopi (Domański 2008).

Uwarunkowania te kazałyby oczekiwać krystalizacji hierarchii społecznej na bazie wzorów w zakresie doboru znajomych. Hipotezę tę zweryfikujemy w kilku aspektach. Punktem wyjścia będzie analiza zmian w sile związku między przynależnością społeczno-zawodową respondentów i ich najbliższych znajomych.

¹ Indeks Giniego dla dochodów rodzin (najczęściej stosowany miernik nierówności) wzrósł w latach 1982–2005 z 0,212 do 0,402 (Domański 2007).

Następnie prześledzimy zmiany w sile homogamii, czyli spójności kategorii kierowników i specjalistów, właścicieli itd., ze względu na charakter tych wzorów. Kolejnym aspektem będzie porównanie siły barier między kategoriami społeczno-zawodowymi znajomych. Analizę tę powtórzmy w odniesieniu do poziomów wykształcenia dla tych samych aspektów. Wzory selekcji towarzyskiej rozpatrywane będą na tle podobieństw między statusem społecznym małżonków — jako element ogólniejszego kontekstu dotyczącego relacyjnego podłoża stratyfikacji społecznej.

DANE I ZMIENNE

Dane pochodzą z wybranych edycji badania panelowego POLPAN zrealizowanych w latach 1988, 2003 i 2008 na próbie ogólnokrajowej. POLPAN prowadzony jest w Instytucie Filozofii i Socjologii PAN przez zespół, którego pracami kieruje Kazimierz Słomczyński². Ponieważ badanie z 1988 r. objęło osoby w wieku 21–65 lat, przyjęliśmy tu takie samo ograniczenie wiekowe w odniesieniu do danych z kolejnych edycji.

Analiza ta dotyczy wzorów doboru znajomych i małżonków ze względu na poziom wykształcenia i przynależność społeczno-zawodową. Punktem wyjścia są dwuwymiarowe rozkłady tych wzorów w kategoriach wykształcenia i przynależności społeczno-zawodowej respondentów oraz ich małżonków i najbliższych znajomych. Wyróżniliśmy cztery kategorie wykształcenia: (1) podstawowe i niepełne podstawowe, (2) nieukończone średnie i zasadnicze zawodowe, (3) ukończone średnie, (4) powyżej średniego, to jest pomaturalne, nieukończone wyższe i wyższe. Na wyróżnienie większej liczby kategorii nie pozwalają ograniczenia dotyczące liczebności poszczególnych komórek dwuwymiarowego rozkładu.

To samo ograniczenie dotyczy kategorii społeczno-zawodowych. Opierając się na szczegółowym podziale Społecznej Klasyfikacji Zawodów wyróżniliśmy sześć podstawowych kategorii: (1) wyższe kadry kierownicze i specjaliści, (2) pozostali pracownicy umysłowi, (3) właściciele firm i samozatrudniające się osoby (poza rolnictwem), (4) robotnicy wykwalifikowani, (5) robotnicy niewykwalifikowani, (6) właściciele gospodarstw i robotnicy rolni. Informacje o zawodzie uzyskane w badaniu z 1988 r. kodowano na podstawie oryginalnej wersji SKZ z 1978 r. (Pohoski, Słomczyński 1978), a dla 2008 r. na podstawie wersji zmodyfikowanej odpowiednio do zmian w strukturze zawodowej (Domański, Mach, Przybysz 2008), jednak wyróżnione powyżej kategorie są na tyle ogólne, że nie ogranicza to ich porównywalności. W kolejnych edycjach POLPAN również pytanie o poziom wykształcenia zadawano trochę inaczej (posługując się nieco innym zestawem kategorii), ale i w tym

² Więcej informacji można znaleźć w: Słomczyński i in. (1989) oraz na stronie internetowej ads.org.pl.

przypadku nie ma podstaw, by uważać, że osłabiło to porównywalność danych.

Tymi samymi kategoriami wykształcenia i przynależności społeczno-zawodowej posługujemy się w odniesieniu do wszystkich rozpatrywanych punktów czasowych dla respondenta, najbliższego znajomego i małżonka. W 1988 r. najbliższy znajomy definiowany był jako „osoba, z którą łączy Pana(nią) więzy najbliższej przyjaźni — pomijając członków najbliższej rodziny”, w 2003 r. ograniczono się do stwierdzenia o „najbliższym znajomym”, natomiast w kwestionariuszu z 2008 r. mówi się „o najbliższym znajomym spoza rodziny”. Pytanie o wykształcenie najbliższego znajomego zadawano w latach 1988 i 2003, a o sytuację zawodową w latach 1988 i 2008. O małżonka pytano w każdej edycji. Dwuwymiarowe rozkłady z liczebnościami tych kategorii dla respondenta i najbliższego znajomego/małżonka zostały przedstawione w aneksie (tabele A1–A2). Należy podkreślić, że kategorie zawodowe respondenta odnoszą się do informacji o obecnym lub ostatnio wykonywanym zawodzie, a zawód małżonka odnosi się tylko do sytuacji uchwyconej w momencie badania. Nie wydaje się, aby różnica ta zmieniła wyniki analiz, a przynajmniej nie wskazują na to analizy kontrolne, w których uwzględniliśmy jedynie obecny zawód respondenta, porównując uzyskane w ten sposób ustalenia z wynikami analiz, przedstawionymi poniżej³.

ANALIZA

W analizie doboru znajomych punktem wyjścia są tabele dwuwymiarowego rozkładu, gdzie w boczku wyróżnia się kategorie respondentów, a w główce — odpowiadające im kategorie najbliższych znajomych. Kategoriom respondentów (w wierszach) odpowiadają identycznie zdefiniowane kategorie najbliższego znajomego (w kolumnach). W tabelach zamieszczonych w aneksie zamieściliśmy te rozkłady dla lat 1988, 2003 i 2008 r. (tabele A1a, A1b oraz A2a i A2b). Analogiczne rozkłady doboru małżonków dla lat 1988 i 2008 zamieszczone są w tabelach A1c, A1d oraz A2c i A2d.

Komórki położone na głównej przekątnej identyfikują respondentów i ich znajomych (małżonków) należących do tych samych kategorii. Jest to sytuacja homogamii — na przykład w próbie dla roku 1988 było 204 „wyższych kierowników i specjalistów”, których najbliższy znajomy należał do tej samej kategorii co oni (tabela A1a). Odsetek wszystkich respondentów należących do tej samej kategorii społeczno-zawodowej, co ich najbliższy znajomy wyniósł 60,3%. Było ich więcej niż połowa, co sygnalizuje silną tendencję do kierowania się podobieństwem statusu.

W tabeli 1 zestawiono odsetki dotyczące relatywnego udziału znajomości homogamicznych i odsetki homogamii małżeńskiej w całej zbiorowości

³ Autorzy mogą udostępnić wyniki tych analiz zainteresowanym czytelnikom.

Tabela 1

Odsetki respondentów i ich najbliższych znajomych/współmałżonków należących do tych samych kategorii społeczno-zawodowych w latach 1988 i 2008

Rok	Odsetek respondentów należących do tej samej kategorii, co:			
	najbliższy znajomy		współmałżonek	
	1988	2008	1988	2008
Odsetki homogamii	60,3	49,9	40,4	35,6
Indeksy rozbieżności	4,8	10,5	40,2	35,8

dla lat 1988 i 2008. Odsetki homogamii edukacyjnej zamieszczamy w tabeli 2.

Zacznijmy od przynależności społeczno-zawodowej. Mimo że komórki na głównej przekątnej stanowią jedynie 6 z 36 komórek łącznego rozkładu, koncentruje się w nich 49,9–60,3% przypadków znajomości i 35,6–40,4% małżeństw. W przypadku wyboru znajomego odsetek ten w ciągu dwudziestu lat zmniejszył się o 10,4%, a dla małżeństw o 4,8%. Nie musi to oznaczać, że dokonał się wzrost otwartości barier społecznych. Podobnie — występowanie niższego odsetka homogamii małżeńskiej niż homogamii w doborze znajomych nie znaczy, że bariery związane z doбором małżonka są słabsze. Zakres homogamii, ustalony w postaci odsetka, na podstawie tabeli łącznego rozkładu zależy bowiem od rozkładów brzegowych respondentów i ich najbliższych znajomych oraz mężów i żon. Rozkłady brzegowe ograniczają, lub determinują, pole możliwego wyboru, co powoduje, że nie są one traktowane jako komponent otwartości barier społecznych⁴. Zauważmy na przykład, że odsetek homogamii mógłby wynosić 100% tylko przy wystąpieniu identycznej struktury społeczno-zawodowej małżonków, a — jak wynika z porównania rozkładów brzegowych — tak nie jest. Mężowie znacznie częściej (zwłaszcza w 1988 r.) należeli do kategorii robotników niż żony, a z kolei więcej żon należało do kategorii pracowników umysłowych.

Różnice między strukturą zawodową małżonków „wymuszają” zatem małżeństwa mieszane. Znalezienie małżonka należącego do podobnej kategorii zawodowej może być trudne, przy czym konsekwencją trudności w znalezieniu partnera o tym samym statusie społecznym może być również niezawarcie małżeństwa. W dolnym wierszu tabeli 1 zamieszczone są wartości indeksu będącego sumarycznym miernikiem rozbieżności rozkładów brzegowych. Zwykle się je interpretować jako odsetek mężów (lub żon), którzy powinni przejść do innej kategorii zawodowej, żeby rozkłady brzegowe stały identyczne.

⁴ Opinia ta jest podzielana przez większość badaczy. Kwestia kontroli „rozkładów brzegowych” jest aspektem ogólniejszego problemu dyskutowanego od początku analiz nad stratyfikacją, zwłaszcza w analizach ruchliwości społecznej (zob. Erikson, Goldthorpe 1992).

Trochę inaczej należałoby interpretować różnice w rozkładach brzegowych respondentów i ich najbliższych znajomych. Nie występuje tu zjawisko „przymusowego” wyboru znajomego z innej kategorii, które byłoby porównywalne z „koniecznością” wyboru małżonka o innym statusie społecznym. Wprawdzie można sobie wyobrazić sytuacje, w których wybór znajomego ograniczony jest na przykład do miejsca zamieszkania, w którym koncentrują się reprezentanci tylko niektórych zawodów⁵, jednak w ogólnym przypadku nie ma tu „zewnątrznego” czynnika w postaci różniących się od siebie struktur społeczno-zawodowych respondentów i ich najbliższych znajomych. Różnice rozkładów brzegowych nie są ograniczeniem, do którego trzeba się dostosować, ale raczej rezultatem indywidualnych wyborów. Ponadto dana osoba, inaczej niż w przypadku związku małżeńskiego, może mieć kilku „najbliższych znajomych”. Odnotujemy, że wartości indeksu rozbieżności zwiększyły się tu w latach 1988–2008 z 4,8% do 10,5%, co koresponduje z malejącym odsetkiem znajomości homogamicznych.

Wzrost heterogamii związany jest z wystąpieniem interesującej asymetrii, polegającej na częstszym dokonywaniu przez respondentów wyboru najbliższego znajomego z kategorii raczej o wyższym niż niższym statusie społecznym. Porównując częstości powyżej i poniżej głównej przekątnej łącznego rozkładu można na przykład stwierdzić, że w 2008 r. 60 respondentów należących do „pozostałych pracowników umysłowych” ma najbliższego znajomego wśród wyższych kierowników i specjalistów, a tylko 25 reprezentantów tych drugich deklaruje, że ich najbliższym znajomym jest pracownik umysłowy (tabela A1b). Asymetria ta występuje również dla innych par kategorii, którym można przypisać wyższą lub niższą pozycję — na przykład 16 robotników wykwalifikowanych miało najbliższego znajomego wśród właścicieli, natomiast odwrotna relacja obejmowała tylko 10 przypadków. Asymetria ta może być konsekwencją faktu, że znajomości nie są relacją zwrotną i na przykład lekarz nie musi odwzajemniać przyjaźni referentowi (stwierdzającemu, że jego znajomym jest lekarz). Należy zauważyć, że deklaracje respondentów mogą być tylko deklaracjami, które nie znajdują odzwierciedlenia w rzeczywistości, to znaczy mogą wynikać na przykład z chęci podniesienia własnej pozycji przez zawyżanie przynależności zawodowej znajomych. Byłby to zresztą pewien wskaźnik występowania barier społecznych, a ściślej mówiąc — uwrażliwienia na występowanie tych barier i chęci bycia postrzeganym jako ktoś lepszy. Świadectwem nasilenia się tej tendencji może być fakt, że w 2008 r. asymetria ta była trochę silniejsza.

Czy obniżeniu się zakresu homogamii zawodowej towarzyszył spadek homogamii w wymiarze wykształcenia? Z danych przedstawionych w tabeli 2

⁵ Jest to sytuacja, gdy np. lekarz „musi się” zaprzyjaźnić z murarzem, ponieważ nie mieszkają w pobliżu żądni „inteligencji”. Podobnie jak w przypadku ograniczonych możliwości wyboru małżonka, brak możliwości znalezienia znajomego o podobnym statusie może spowodować, że nie zaprzyjaźni się on z nikim.

Tabela 2

Odsetki respondentów i ich najbliższych znajomych/współmałżonków ze względu na poziom wykształcenia w latach 1988 i 2003/2008

Rok	Poziom wykształcenia respondentów i:			
	najbliższego znajomego		małżonka	
	1988	2003	1988	2008
Homogamia	57,5	56,0	54,6	52,4
Znajomy (żona) ma wyższy poziom wykształcenia	23,5	29,6	23,0	31,6
Znajomy (żona) ma niższy poziom wykształcenia	19,0	14,3	22,4	15,9
Indeksy rozbieżności	15,2	19,2	22,2	23,7
Skala rozbieżności ND	5,0	11,0	0,0	12,6

wynika, że odsetek homogamii w wyborze znajomego był raczej stabilny: w latach 1988–2003 nieznacznie zmniejszył się — z 57,5% do 56%. Niewiele większe tendencje spadkowe — z 54,6% do 52,4% między rokiem 1988 a 2008 — wystąpiły dla homogamii małżeńskiej.

Większe zmiany dotyczą asymetrii. Podobnie jak w przypadku przynależności zawodowej, zwiększył się odsetek respondentów, których znajomi mają wyższy (niż oni) poziom wykształcenia — z 23,5% do 29,6% — natomiast zmniejszył się relatywny udział znajomości z osobami sytuującymi się niżej. Jeszcze bardziej zmieniła się relacja między poziomami wykształcenia małżonków. W 2008 r. było blisko dwa razy więcej małżeństw, w których żona ma wyższy (a nie niższy) poziom wykształcenia od męża (31,6/15,9), podczas gdy w 1988 r. odsetki te były podobne (23,0/22,4).

Zjawisko to jest po części ilustracją „efektu rozkładów brzegowych”. Zmiana na korzyść żon może być w jakimś stopniu konsekwencją szybszego wzrostu ich wykształcenia w porównaniu z wykształceniem mężów. W 2008 r. kandydaci na męża o tym samym poziomie wykształcenia stali się trudniej dostępni, co „wymuszało” małżeństwa mieszane. O tym, że prawdopodobnie tak było, informuje porównanie wartości „indeksu różnicy netto” (ND — *index of net difference*). Indeks ND (Liebersson 1976) informuje o tym, jakie jest prawdopodobieństwo, że wartości jednej zmiennej będą wyższe od drugiej — lub też odwrotnie — przy założeniu niezależności tych zmiennych. W przypadku wykształcenia małżonków wartości większe od zera wskazują, że gdyby uwzględnić tylko strukturę wykształcenia kobiet i mężczyzn, to bardziej prawdopodobne jest małżeństwo, w którym żona ma wyższe wykształcenie od męża, a wartość ujemna — że bardziej prawdopodobne są małżeństwa, w których lepiej wykształcony jest mąż. W latach 1988–2008 wartość ND zwiększyła się z 0 do 12,6, co sugeruje, że wzrost liczebności

małżeństw, w których wyższy poziom wykształcenia ma żona, wynika częściowo z szybszego wzrostu wykształcenia wśród kobiet. W porównaniu z wykształceniem respondentów szybszy był również wzrost poziomu wykształcenia znajomych (z 5 do 11%), jednak zjawisko to należy raczej interpretować jako rezultat dokonywanych wyborów, a nie jako efekt ograniczeń „zewnętrznych”.

Zanim przejdziemy do analizy zmian w otwartości struktury społecznej, zobaczymy, w jakim stopniu wybory małżonków i najbliższych znajomych były zbieżne. Skonstruowaliśmy w tym celu dwie zmienne dichotomiczne: respondent należy do tej samej kategorii społeczno-zawodowej, co jego najbliższy znajomy, lub do jakiejś innej i osobno — małżonkowie należą do tych samych kategorii lub innych. W tabeli 3 przedstawione są rozkłady zależności między tymi zmiennymi dla lat 1988 i 2008. Informują one o tym, w jakim stopniu usytuowanie respondenta i jego najbliższego znajomego w tej samej kategorii społeczno-zawodowej pokrywa się z homogamią małżeńską i pozwalają wnioskować — z pewnym przybliżeniem — o sile podobieństwa między wyborami małżonków i najbliższych znajomych.

Tabela 3

Wzory homogamii małżeńskiej i towarzyskiej ze względu na przynależność społeczno-zawodową — porównanie lat 1988 i 2008

1988		
Czy należą do tej samej kategorii społeczno-zawodowej...		
...respondent i jego najbliższy znajomy	...respondent i jego małżonek	
	nie	tak
Nie	995	533
Tak	1330	950
2008		
Czy należą do tej samej kategorii społeczno-zawodowej...		
...respondent i jego najbliższy znajomy	...respondent i jego małżonek	
	nie	tak
Nie	160	71
Tak	140	93

Nasze ustalenia wskazują na niską zbieżność między wyborami małżonków i ich najbliższych znajomych. Miernik siły związku między tymi zmiennymi dla roku 1988 (oparty na entropii współczynnik niepewności) wyniósł zaledwie 0,004 — była to wielkość znacząca statystycznie ($\chi^2 = 18,0$,

$df = 1$, $p < 0,0001$). Na podobnym poziomie, chociaż nieistotnym statystycznie, kształtowały się te zależności dla roku 2008⁶.

Należy mieć na uwadze, że sprowadzenie istnienia barier dotyczących wyboru znajomego i wyborów małżeńskich do sytuacji „tak-nie” jest daleko idącym uproszczeniem, obniżającym siłę zależności między tymi zmiennymi. Wynik ten informuje jednak, że homogamia małżeńska nie musi być związana z homogamią w wyborze znajomych. Bliska znajomość z osobą należącą do podobnej kategorii społeczno-zawodowej może się łączyć z heterogamią zawodową małżonków. Chociaż więc wzory zawierania małżeństw i wyboru znajomych kreują podobny układ dystansów społecznych, w celu ich odtworzenia należy uwzględnić obydwa aspekty.

SILA ZWIĄZKU

Metodą pozwalającą na przewycięzenie zasygnalizowanych ograniczeń związanych z analizą odsetków jest modelowanie logarytmiczno-liniowe (Hout 1983; Lissowski 1984). Istotą tego podejścia jest testowanie hipotez na podstawie tabeli łącznego rozkładu zależności między rozpatrywanymi zmiennymi. Wychodząc od określonej hipotezy (dotyczącej na przykład wyboru znajomych) formułujemy model, o którego adekwatności zwykło się najczęściej wnioskować na podstawie statystyk χ^2 i L^2 (Domański, Przybysz 2007, rozdz. 3)⁷. Adekwatny model dostarcza parametrów charakteryzujących siłę i kształt zależności między zmiennymi — przy kontroli rozkładów brzegowych — co pozwala na ich interpretację w terminach otwartości barier społecznych i analizę ewentualnych zmian w czasie.

W modelowaniu logarytmiczno-liniowym analizę zaczyna się od stosunkowo prostego modelu. Dla nas jest to model warunkowej niezależności między zmiennymi, który identyfikuje hipotetyczną sytuację braku jakichkolwiek barier społecznych w zawieraniu znajomości między specjalistami, robotnikami, rolnikami itd. Oczywiście model ten jest nierealistyczny, o czym informują statystyki χ^2 (5323,0 dla $p < 0,0001$) i L^2 (4068,4 dla $p < 0,0001$) przy liczbie stopni swobody $df = 50$. Wartość p wskazuje tu na minimalny poziom istotności, który pozwala na odrzucenie modelu. Równie nieadekwatny okazuje się model niezależności między kategoriami społeczno-zawodowymi małżonków: $\chi^2 = 4035,1$ dla $p < 0,0001$ i $L^2 = 3060,3$ dla $p < 0,0001$.

Świadczy to o występowaniu zależności między kategoriami znajomych i kategoriami małżonków. Należałoby teraz ustalić, czy w latach 1988–2008 doko-

⁶ Współczynnik niepewności odnosi się do związków „kierunkowych” — między zmienną „zależną” i „niezależną”. W odniesieniu do cytowanych analiz zmienną zależną jest wybór znajomego, ale przyjmując jako zmienną zależną wybór małżonka, uzyskujemy prawie taki sam wynik.

⁷ Preferowane są modele adekwatne, a równocześnie „oszczędne”, to znaczy charakteryzujące rozpatrywane zjawisko za pomocą możliwie najmniejszej liczby parametrów.

nała się jakaś zmiana. W celu rozstrzygnięcia tej kwestii testujemy hipotezę o braku zmian. W odniesieniu do zależności między kategoriami znajomych model zakładający brak zmian (tzw. *constant fluidity model* — CnSF) okazuje się niedopasowany do danych przy poziomie istotności 0,05, chociaż jest on akceptowalny przy poziomie 0,01: $\chi^2 = 46,2$ przy $df = 25$ ($p = 0,0062$), a $L^2 = 40,85$ ($p = 0,0238$)⁸. Natomiast wyniki dla zależności między kategoriami zawodowymi małżonków jednoznacznie wskazują, że hipoteza o braku zmian w latach 1988–2008 nie jest trafnym odzwierciedleniem tych wzorów ($\chi^2 = 57,3$, $p = 0,0002$ i $L^2 = 54,7$, $p = 0,0005$).

Ustalenia te wskazują na występowanie zmian we wzorach, bądź sile związku, między kategoriami respondentów i ich znajomych oraz przynależności zawodowej małżonków⁹. W celu określenia wielkości i kierunku tych zmian posłużyliśmy się modelem „jednakowej różnicy” (*uniform difference model* — UD). Określany jest on mianem „jednakowej różnicy”, ponieważ związana z nim hipoteza zakłada możliwość wystąpienia zmian (różnicy) w sile związku między zmiennymi, przy braku zmian w jej wzorach¹⁰ (Xie 1992). W istocie, model UD okazuje się adekwatnym odzwierciedleniem dynamiki stosunków znajomości i zawierania małżeństw (na poziomie istotności statystycznej 0,01). W przypadku znajomości $\chi^2 = 38,4$ (dla $p = 0,0319$), a $L^2 = 37,6$ (dla $p = 0,0378$) przy liczbie stopni swobody $df = 24$, a w przypadku doboru małżonków $\chi^2 = 40,1$ ($p = 0,0206$) i $L^2 = 42,0$ ($p = 0,0131$).

O wielkości i kierunku zmian w otwartości struktury społecznej informują parametry siły związku uzyskane dla tego modelu. W pierwszej kolumnie tabeli 4 zamieściliśmy parametry dla modelu UD, wyspecyfikowanemu w ten sposób, że sytuacji wyjściowej (1988 r.) przypisaliśmy wartość 1. W 2008 r. zależności te były niższe niż w 1988 r., przy czym jest to bardziej widoczne dla siły związku między kategoriami zawodowymi żony i męża. Wskazywałoby to na osłabienie dystansów społecznych, co jest raczej nieoczekiwanym wynikiem, jeżeli wziąć pod uwagę dokonujący się w tym okresie wzrost nierówności dochodów, a więc zaostrzenie się nierówności, chociaż w innym aspekcie. Ze względu na ograniczenie analizy do dwóch punktów czasowych trudno byłoby na tej podstawie wnioskować o wystąpieniu długookresowej tendencji otwie-

⁸ Mówiąc dokładniej, statystyka χ^2 również nakazywałaby odrzucić hipotezę o braku zmian na poziomie istotności 0,01, pozwala natomiast ją zaakceptować statystyka L^2 .

⁹ Dane panelowe, będące przedmiotem naszych analiz, nie są najlepszym materiałem do testowania hipotezy o wystąpieniu zmian w czasie, ponieważ część respondentów brała udział w obydwu badaniach. Nie mamy więc do czynienia z dwiema niezależnymi od siebie populacjami, co może powodować, że trudniej jest w tej sytuacji odrzucić hipotezę o braku zmian. Bardziej adekwatny test proponuje Duncan (1981), ale nie możemy go zastosować do naszych danych ze względu na zbyt małe liczebności rozpatrywanych prób.

¹⁰ W modelowaniu logarytmiczno-liniowym wzory zależności między zmiennymi opisywane są za pomocą tzw. stosunków szans. Chodzi o stosunki szans między kategoriami wielowymiarowego rozkładu. W rozpatrywanym przez nas modelu UD ich wielkości mogą się różnić dla poszczególnych lat, ale relacje między stosunkami szans dla określonych kategorii są te same.

rania się struktury społecznej. Zresztą nie potwierdzają tego również wcześniejsze ustalenia dla lat 1988–2004 (Domański, Przybysz 2007). Wynik dla roku 2008 może być zatem przypadkowym wahnięciem, chociaż nie można wykluczyć osłabienia siły barier znajomości i zawierania małżeństw.

Tabela 4

Parametry siły związku między kategoriami społeczno-zawodowymi znajomych/współmałżonków

Siła związku między kategoriami:	Rok	UD	RC(a)	RC(b)
respondentów i ich najbliższych znajomych	1988	1,000	6,92	7,61
	2008	0,906	6,28	4,14
małżonków	1988	1,000	4,17	3,74
	2008	0,817	3,14	3,57

Wynik sugerujący wzrost otwartości struktury społecznej w jej relatywnym aspekcie uzyskuje dodatkowe potwierdzenie dla innych modeli. W drugiej kolumnie tabeli 4 zamieszczamy mierniki siły związku w modelu wierszowo-kolumnowym RC (*row-column*) (Goodman 1972, 1979; Clogg 1982). Model RC wyznacza siłę związku między zmiennymi na podstawie rozkładu jednej zmiennej ze względu na drugą. Poszczególnym kategoriom (kierownikom i specjalistom, pracownikom umysłowym itd.) przypisywane są wielkości parametrów, które można interpretować jako charakterystykę występujących między nimi dystansów ze względu na różnice „rozkładów” przynależności zawodowej najbliższego znajomego. Siła związku ustalona jest przy uwzględnieniu częstszego występowania znajomości (lub małżeństw) między reprezentantami tych samych kategorii. Wpływ homogamii kontrolowany jest przez przypisanie (na etapie konstrukcji modelu) osobnych parametrów komórkom z głównej przekątnej w tabeli łącznego rozkładu.

Możliwe jest zastosowanie różnych wersji modelu RC. W wersji zamieszczonej w drugiej kolumnie siła związku wyznaczona jest przy założeniu występowania identycznych parametrów dla odpowiadających sobie kategorii respondenta i znajomego oraz męża w obydwu punktach czasowych (podobne założenia dotyczą parametrów dla analizy wzorów małżeńskich)¹¹. Zakłada się więc, że dystanse między kategoriami (wielkości parametrów) nie zmieniały się w czasie — były takie same dla lat 1988 i 2008 — ponadto nie zmieniała się siła homogamii wśród specjalistów, niższych pracowników umysłowych, właścicieli itd. Inaczej mówiąc, RC(a) opiera się na założeniu, że zmiany w sile

¹¹ Zastosowaliśmy model opierający się na założeniu identycznych dystansów między kategoriami respondentów i ich znajomych (i osobno małżonków), ponieważ jest on prostszy w porównaniu z modelem zakładającym możliwość wystąpienia różnych dystansów, a przy tym nie jest gorzej dopasowany do danych.

znajomości i związku małżeńskiego mogły się dokonywać na tle stabilnych dystansów między kategoriami i niezmienną się siłą homogamii.

Założenia te okazują się akceptowalne dla wzorów znajomości ($\chi^2 = 56,0$, $p = 0,0302$ oraz $L^2 = 59,4$, $p = 0,0149$, $df = 38$), natomiast nie są adekwatnym odzwierciedleniem wzorów doboru małżonków ($\chi^2 = 82,3$, $p < 0,0001$ oraz $L^2 = 78,4$, $p = 0,0001$). Jeżeli chodzi o siłę związku, to od roku 1988 do 2008 nastąpił pewien spadek zależności między kategoriami respondenta i znajomego (z 6,92 do 6,28) i między kategoriami małżonków (z 4,17 do 3,14), podobnie jak dla modelu UD. Potwierdziło się również większe podobieństwo między kategoriami znajomych — w porównaniu z kategoriami męża i żony — tak jakby stosunki znajomości kreowały silniejsze bariery społeczne¹².

Zależności te kształtowały się identycznie w modelu RC(b), który opiera się na bardziej realistycznych założeniach o możliwości wystąpienia zmian w czasie — nie tylko pod względem siły związku, ale i wielkości dystansów między kategoriami oraz natężenia homogamii. Model ten jest dopasowany zarówno do wzorów doboru znajomych ($\chi^2 = 33,9$, $p = 0,2057$ i $L^2 = 36,7$, $p = 0,1253$, przy $df = 28$), jak i wzorów zawierania małżeństw ($\chi^2 = 45,6$, $p < 0,0190$ i $L^2 = 46,5$, $p = 0,0155$). Siła związku między kategoriami respondentów i ich najbliższych znajomych zmniejszyła się tu w latach 1988–2008 z 7,61 do 4,14, a między kategoriami małżonków z 3,74 do 3,57.

Czy dokonał się również pewien wzrost otwartości w doborze znajomych ze względu na poziom wykształcenia? Byłoby to potwierdzenie — raczej nieoczekiwanej — tendencji do obniżenia się siły barier społeczno-zawodowych w doborze małżonków i najbliższych znajomych. Za obniżeniem się barier selekcji towarzyskiej w wymiarze wykształcenia przemawia stosunkowo silna korelacja między tymi zmiennymi — poziom wykształcenia jest bowiem kluczowym wyznacznikiem pozycji zawodowej, dlatego też bliskość zawodowa powinna się w znacznym stopniu przekładać na podobne relacje ze względu na wykształcenie jednostek.

Odpowiedzi na to pytanie dostarczają parametry siły związku między kategoriami wykształcenia respondentów i najbliższych znajomych uzyskane w ramach *uniform difference model* (tabela 5). Stopień adekwatności UD kształ-

¹² W celu zwiększenia porównywalności ustaleń dotyczących siły związku dla obu tych rodzajów relacji przetestowaliśmy jeszcze jeden model RC, dopuszczając możliwość wystąpienia identycznego natężenia homogamii w kategoriach respondentów i znajomych oraz w kategoriach małżonków. Inaczej mówiąc, zakłada się tu brak różnic pod względem homogamii towarzyskiej i małżeńskiej wśród specjalistów, niższych pracowników umysłowych, właścicieli, robotników i rolników (wszystkie te parametry dla obu rodzajów relacji zostały wyestymowane w ramach jednego modelu). Podobnie jak w RC(a) przyjęliśmy tu również założenie o braku zmian w latach 1988–2008. Przy tych założeniach siła związku między kategoriami respondentów i ich najbliższych znajomych zmniejszyła się z 4,49 do 3,53, a między kategoriami małżonków z 4,12 do 2,79. Dopasowanie tego modelu było nie było jednak dobre, zarówno dla danych opisujących dobór małżonków ($\chi^2 = 141,3$, $p < 0,0001$, $L^2 = 143,12$, $p < 0,0001$, $df = 38$), jak i dla danych dotyczących małżeństw ($\chi^2 = 221,7$, $p < 0,0001$, $L^2 = 198,7$, $p < 0,0001$).

tuje się powyżej zadowalającego (w sensie statystycznej istotności) poziomu 0,01, a mianowicie — $\chi^2 = 18,4$, dla $p = 0,0181$, przy $df = 8$, i $L^2 = 18,9$, dla $p = 0,0153$. W tabeli 5 zamieszczamy również parametry dla związku między wykształceniem małżonków. I w tym przypadku model UD w akceptowalnym stopniu odtwarza te wzory ($\chi^2 = 5,6$, $p = 0,6901$, $df = 8$ i $L^2 = 5,5$, $p = 0,6985$).

Tabela 5

Parametry dla siły związku między kategoriami wykształcenia znajomych/współmałżonków

Siła związku między kategoriami:	Rok	UD	Step1	Step2
respondentów i ich najbliższych znajomych	1988	1	0,330	0,322
	2003	1,020	0,320	0,306
małżonków	1988	1	0,326	0,337
	2008	0,9663	0,330	0,351

Z danych tych wynika, że w latach 1988–2003 następuje pewien wzrost siły związku między wykształceniem respondentów i ich najbliższych znajomych (z 1 do 1,02). Z kolei siła tych zależności między małżonkami zmniejsza się (z 1 do 0,966), jednak w sumie trudno jest tu mówić o zmianach. Bariery wykształcenia pod względem znajomości i doboru małżeńskiego utrzymywały się raczej na podobnym poziomie, co wskazywałoby, że — w porównaniu z przynależnością społeczno-zawodową — są one silniej osadzonym w strukturze społecznej wyznacznikiem stratyfikacji. Za większą stabilnością barier wykształcenia może się kryć przywiązanie do wartości i norm, kształtowanych bardziej przez poziom wykształcenia niż przynależność społeczno-zawodową jednostek. Preferencje dotyczące wyboru znajomych ze względu na poziom wykształcenia są silniej przypisane do miejsca w strukturze społecznej, a jednocześnie — tendencja do wzrostu otwartości stosunków towarzyskich w wymiarze zawodowym może być rezultatem częściej się dokonującej zmiany zawodu.

W dwóch ostatnich kolumnach tabeli 5 przedstawiamy te zależności dla modeli „dystansu” (Goodman 1972; Haberman 1979). Miernikiem związku między zmiennymi jest tu parametr „step”. W hipotetycznej sytuacji braku zależności wartość „step” równa jest 1. Im niższe są jego wartości, tym siła związku jest większa. Wartość „step” dla zależności między wykształceniem znajomych dla 1988 r. wyniosła 0,33 — można ją interpretować w ten sposób, że relacja bliskiej znajomości między osobami różniącymi się jednym poziomem wykształcenia jest 3,03 mniej prawdopodobna ($3,03 = 1/0,33$) niż między osobami należącymi do tej samej kategorii wykształcenia (przy kontroli różnic w rozkładach brzegowych). Prawdopodobieństwo to jest o 9,18 razy mniejsze ($1/0,33^2$) dla osób różniących się dwoma poziomami wykształcenia itd. Niższa wartość parametru wskazuje na silniejszą zależność. W modelu Step1 uwzględniliśmy również efekt częstszego występowania przypadków homoga-

mii, przez wprowadzenie oddzielnych parametrów dla komórek usytuowanych na głównej przekątnej — identycznych dla lat 1988 i 2008 (2003 dla danych dotyczących znajomego), co zapewnia większą porównywalność tych danych.

Wyniki testów statystycznych wskazują, że model ten można uznać za adekwatną charakterystykę barier znajomości ($\chi^2 = 24,7$, $p = 0,0161$ oraz $L^2 = 25,5$, $p = 0,0128$, $df = 12$) i doboru małżonków ($\chi^2 = 19,7$, $p = 0,0193$ oraz $L^2 = 19,9$, $p = 0,0690$). Parametry siły związku kształtowały się analogicznie jak w modelu UD, potwierdzając brak znaczących zmian w czasie. Ten sam wynik uzyskaliśmy w modelu Step2, który różni się od Step1 wprowadzeniem identycznych parametrów dla komórek głównej przekątnej w rozkładach znajomości i doboru małżonków¹³. Pozwala to na bezpośrednie porównanie siły tych zależności. Warto zwrócić uwagę, że w modelu Step2 wyraźniej daje o sobie znać występowanie silniejszej zależności między wykształceniem respondentów i ich najbliższych znajomych w porównaniu z zależnością między wykształceniem małżonków. Oznaczałoby to, że podobnie jak w przypadku przynależności zawodowej bariery stosunków znajomości — w porównaniu z barierami doboru małżeńskiego — są nieco silniejsze.

SIŁA HOMOGAMII

Analiza homogamii pozwala określić stopień wewnętrznej zwartości segmentów struktury społecznej. W latach 1988–2008 zmniejszył się zakres homogamii, co jest obrazowane przez odsetek znajomych i małżonków należących do tych samych kategorii. W celu ustalenia, czy dokonał się również wzrost ich otwartości, posłużyliśmy się modelem quasi-symetrii. W modelu quasi-symetrii zakłada się występowanie identycznych częstości stosunków przyjaźni w komórkach usytuowanych symetrycznie wokół głównej przekątnej, przy kontroli rozkładów brzegowych. A zatem na przykład: specjaliści wchodzą w bliskie znajomości z rolnikami relatywnie tak samo często jak rolnicy ze specjalistami, a ewentualne różnice w częstości wynikają jedynie z różnic między rozkładami kategorii zawodowych respondentów i ich najbliższych znajomych. Model quasi-symetrii okazuje się trafnym odzwierciedleniem rzeczywistych relacji, zarówno w przypadku wzorów znajomości ($\chi^2 = 23,8$, $p = 0,2512$ oraz $L^2 = 22,1$, $p = 0,1880$, $df = 20$), jak i doboru małżonków ($\chi^2 = 32,3$, $p = 0,0405$ oraz $L^2 = 34,0$, $p = 0,0260$).

Wielkości parametrów przedstawionych w tabeli 6 wskazują, o ile częściej (jeżeli wartości są wyższe od 1) lub rzadziej (poniżej 1 — gdyby były) re-

¹³ W modelu tym parametry głównej przekątnej zostały najpierw wyestymowane w ramach wspólnego modelu, a następnie wygenerowane z niego wartości zostały oddzielnie wprowadzone do modelu dla danych opisujących dobór znajomych ($\chi^2 = 37,6$, $p = 0,0017$, $L^2 = 38,2$, $p = 0,0014$, $df = 12$) oraz dla danych dotyczących małżeństw ($\chi^2 = 33,6$, $p = 0,0060$, $L^2 = 34,6$, $p = 0,0045$). Procedura taka pozwala na porównywanie siły parametru „step” dla obydwu analizowanych zjawisk.

Tabela 6

Siła homogamii w kategoriach społeczno-zawodowych. Parametry w modelu quasi-symetrii

Kategorie społeczno-zawodowe	Homogamia ze względu na wybór:			
	najbliższego znajomego		małżonka	
	1988	2008	1988	2008
Wyżsi kierownicy i specjaliści	11,25	7,02	11,08	6,06
Pozostali umysłowi	2,78	2,43	1,46	1,51
Właściciele	4,00	3,92	13,17	4,51
Robotnicy wykwalifikowani	3,12	2,61	2,12	1,33
Robotnicy niewykwalifikowani	6,05	2,58	3,09	2,39
Rolnicy	12,23	12,73	16,88	11,91

spondenci i ich najbliżsi znajomi należą do danej kategorii, w stosunku do hipotetycznej sytuacji jej maksymalnego „otwarcia”, czyli niezależności między zmiennymi. Zwróćmy przede wszystkim uwagę, że parametry te są dla wszystkich kategorii wyższe od 1, co potwierdza uniwersalną tendencję do utrzymywania bliskich znajomości z osobami o podobnym statusie społecznym. Zdecydowanie najwyższą homogamią charakteryzują się rolnicy i kategoria szeroko rozumianej inteligencji, obejmująca wyższych kierowników i specjalistów.

Najwyższa homogamia rolników jest raczej oczywistym faktem, wynikającym z ich izolacji geograficznej, ograniczającej możliwości kontaktów towarzyskich z innymi kategoriami. Łączy się to z odrębnym charakterem pracy zawodowej i stylem życia. Rolnicy mieszkają blisko siebie i pomagają sobie w prowadzeniu gospodarstw, stosunkowo rzadko spotykając się z reprezentantami innych zawodów. Wysoką zwartość towarzyską można traktować jako jeden z aspektów ich odrębnego usytuowania w strukturze społecznej, czego odzwierciedleniem jest również najwyższy — w porównaniu z innymi kategoriami — stopień dziedziczenia pozycji rodziców i homogamii w wyborze małżonka (Domański, Przybysz 2007). Z kolei o homogamii inteligencji przesądzą zapewne odrębne wartości i orientacje życiowe, skłaniające do zawężania znajomości do osób o podobnym statusie. Najbliższymi znajomymi inteligentów są reprezentanci tych samych środowisk — osoby o podobnych preferencjach w zakresie uczestniczenia w wysokiej kulturze, żywiące przekonanie o własnej wyższości, spotykające się na różnych imprezach towarzyskich i zapraszające nawzajem. Jeżeli inteligenci utrzymują bliskie znajomości z innymi kategoriami, to nie są one aż tak bliskie. Kategorią najbardziej zróżnicowaną pod względem doboru znajomych są niżsi pracownicy umysłowi, o których wiadomo, że charakteryzują się również najniższym poziomem zwartości pod względem wyboru małżonka i dziedziczenia pozycji (Domański, Przybysz 2007).

W latach 1988–2008 siła homogamii wśród wyższych kierowników i specjalistów zmniejszyła się z 11,25 do 7,02, a wśród robotników niewykwalifikowanych z 6,05 do 2,58. Tendencje spadkowe wystąpiły również w pozostałych kategoriach — z wyjątkiem rolników — co sygnalizuje zwiększenie się otwartości struktury społecznej (jest to drugi sygnał zwiększenia się otwartości — obok obniżenia się siły związku między tymi zmiennymi). Największy spadek dotyczy inteligencji. Świadczyłoby to o obniżeniu się jej „ekskluzywności” w sensie otwarcia na kontakty z reprezentantami kategorii o niższym statusie. Tendencja ta może między innymi wynikać z większego napływu do inteligencji osób wywodzących się z innych kategorii. Osoby napływające — inteligencja z awansu — kontynuowały stare przyjaźnie. Jednak większe znaczenie mogło tu mieć inne zjawisko, a mianowicie wzrost liczby osób z wyższym wykształceniem, którym nie udało się wejść do zawodów inteligenckich. W latach 1988–2008 liczebność kategorii wyższych kierowników i specjalistów nie wzrosła mimo zwiększania się odsetka absolwentów szkół wyższych (Domański 2008). Nie ma powodów, żeby osoby te — znajdujące zatrudnienie w „niższych” zawodach umysłowych lub otwierające własne firmy (czego w tej analizie nie jesteśmy w stanie ustalić) — nie były traktowane przez młode i średnie pokolenie inteligentów jako ich bliscy znajomi.

Podobne prawidłowości występowały w odniesieniu do małżeństw. Po pierwsze, analogicznie jak w przypadku znajomości, siła małżeńskiej homogamii uległa zmniejszeniu. Po drugie, najwyższa homogamia występowała wśród rolników i inteligencji, chociaż w 1988 r. wysoką homogamią charakteryzowali się również przedstawiciele biznesu. Kategoria ta była obcym elementem w systemie gospodarki planowej, co w jakimś stopniu rzutowało na jej stosunki z innymi kategoriami. Przynależność do świata biznesu nie przysparzała szacunku, a raczej odwrotnie — odnoszono się do nich z rezerwą, jak do całego prywatnego sektora (pomijając rolnictwo). Oceniając rzecz retrospektywnie (nie da się już tego dokładnie ustalić), wejście w związki małżeńskie z właścicielami w wielu środowiskach uchodziło za dyshonor. Jednocześnie sytuacja zagrożenia mogła rodzić wśród właścicieli potrzebę wspólnoty, dlatego homogamia małżeńska zapewniała im poczucie bezpieczeństwa i koncentrację zasobów materialnych, chociaż nie gwarantowała własności.

Odnotujmy, że większą spójność kreowała homogamia znajomości, a homogamia małżeńska była mniejsza. Dla większości kategorii (z wyjątkiem właścicieli) parametry homogamii małżeńskiej miały niższe wartości, co potwierdzałoby większe znaczenie barier znajomości dla stratyfikacji społecznej.

Podsumujmy — zmiany w homogamii kategorii społeczno-zawodowych są odzwierciedleniem ogólniejszych zmian w sile związku między przynależnością zawodową znajomych i małżonków. Podobnie jest w przypadku homogamii w poszczególnych kategoriach wykształcenia. Dokładniej informują o tym wielkości parametrów uzyskanych w modelu quasi-symetrii (zob. tabe-

Tabela 7

Siła homogamii w kategoriach wykształcenia. Parametry w modelu quasi-symetrii

Kategorie wykształcenia	Homogamia ze względu na wybór:			
	najbliższego znajomego		małżonka	
	1988	2003	1988	2008
Podstawowe	5,30	7,37	6,50	6,17
Nieukończone średnie, w tym zasadnicze zawodowe	2,56	2,08	1,89	1,94
Ukończone średnie	1,66	1,95	1,43	1,45
Powyżej średniego	7,02	7,11	7,17	6,76

la 7)¹⁴. Najwyższa homogamia w zakresie znajomości i doboru małżeńskiego występuje na obu biegunach — wśród osób z wykształceniem wyższym (i ponadśrednim) i podstawowym. Zmiany są jednak na ogół nieduże. W latach 1988–2003 homogamia w aspekcie znajomości zmniejszyła się wśród osób z nieukończonym wykształceniem średnim, a w pozostałych trzech kategoriach nieco się zwiększyła. Porównanie siły tych zjawisk po raz kolejny wskazuje na występowanie silniejszej homogamii w wyborze najbliższego znajomego niż małżonka, ale tendencja ta zarysowała się jedynie w późniejszym z rozpatrywanych tu punktów czasowych.

SILA BARIER

O ile homogamia jest cechą wewnętrzną spójności, o tyle do barier pa-suje metafora „odległości” między segmentami struktury społecznej. W celu ustalenia siły barier w zawieraniu znajomości odwołamy się do parametrów uzyskanych w modelu wierszowo-kolumnowym — tym samym, którym posłużyliśmy się do ustalenia siły związku. Model ten przypisuje kategoriom respondentów wartości liczbowe, które identyfikują ich usytuowanie w sieci znajomości. Różnice między tymi wartościami (przedstawionymi w tabeli 8) można interpretować w terminach większej lub mniejszej bliskości, gdzie większa różnica identyfikuje ostrzejsze bariery. Parametry te określane są mianem wartości skalowych¹⁵.

¹⁴ Model quasi-symetrii dla kategorii wykształcenia jest do zaakceptowania na poziomie istotności 0,01. W przypadku wyboru najbliższego znajomego parametry dopasowania tego modelu wyniosły $\chi^2 = 15,7$, $p = 0,0152$ i $L^2 = 15,6$, $p = 0,0163$, $df = 6$, a w przypadku doboru małżonka — $\chi^2 = 15,4$, $p = 0,0172$ i $L^2 = 15,4$, $p = 0,0173$.

¹⁵ Parametry te można również uzyskać dla kategorii najbliższego znajomego. Należy podkreślić, że przedstawione wartości skalowe identyfikują tylko jeden, chociaż najistotniejszy, wymiar usytuowania kategorii w sieci znajomości. Jest to pewne uproszczenie, ponieważ w rzeczywistości są one układem wielowymiarowym. Posługując się modelowaniem logarytmiczno-liniowym można

Porównanie wyników testów dla różnych wersji RC wykazało, że stosunkowo najlepszym dopasowaniem charakteryzuje się model zakładający możliwość wystąpienia różnic między wartościami skalowymi dla lat 1988 i 2008. Uwzględniliśmy w nim również fakt dominacji związków homogamicznych nad heterogamicznymi (przez wprowadzenie parametrów dla głównej przekątnej), co poprawiło dopasowanie tego modelu do danych¹⁶.

Tabela 8

Bariery między kategoriami społeczno-zawodowymi. Parametry w modelu wierszowo-kolumnowym

Kategorie społeczno-zawodowe	Parametry ostrości barier ze względu na wzory:			
	znajomości		wyboru małżonka	
	1988	2008	1988	2008
Wyżsi kierownicy i specjaliści	-0,878	-0,732	-0,558	-0,620
Pozostali umysłowi	0,039	-0,192	-0,336	-0,214
Właściciele	0,053	-0,165	-0,157	-0,212
Robotnicy wykwalifikowani	0,163	0,323	0,097	0,291
Robotnicy niewykwalifikowani	0,350	0,354	0,685	0,656
Rolnicy	0,274	0,412	0,270	0,099

Ze względu na wyniki wcześniejszych analiz należałoby oczekiwać, że bariery znajomości są odzwierciedleniem hierarchii społecznej, w której najwyżej sytuują się wyżsi kierownicy i specjaliści, a stosunkowo najniżej robotnicy i kategoria rolników. Prawdopodobnie ta daje o sobie znać we wzorach ruchliwości społecznej, doboru małżonków, nierówności w dostępie do dóbr materialnych i stylu życia, co można traktować jako efekt działania uniwersalnych mechanizmów stratyfikacji społecznej (Domański, Sawiński 1992). W istocie bariery znajomości przybierają postać hierarchii. W 1988 r. najwyraźniejsza bariera dzieliła wyższych kierowników i specjalistów od robotników niewykwalifikowanych (-0,878 i 0,350). Trochę bliżej kierowników i specjalistów byli rolnicy

uzyskać wartości skalowe dla drugiego i kolejnych wymiarów, podobnie jak w analizie czynnikowej, jednak rozwiązaniem akceptowanym przez większość badaczy jest ograniczenie analizy barier do jednego wymiaru. Pierwszy (przedstawiony tu wymiar) zawsze identyfikuje największe różnice, a zatem najwięcej wyjaśnia — kolejne wymiary coraz mniej „wyjaśniają”. Wyniki, które uzyskaliśmy w rozwiązaniu dwuwymiarowym (nie przedstawionym tu) wskazują, że bariery znajomości związane z pierwszym wymiarem są bardzo podobne do przedstawionego w tabeli 8 rozwiązania jednowymiarowego, a drugi wymiar uwydatnia odrębne usytuowanie właścicieli. W przypadku barier małżeńskich rozwiązanie dwuwymiarowe jest trudniejsze do interpretacji — w drugim wymiarze najistotniejsza bariera rysuje się między robotnikami wykwalifikowanymi i niewykwalifikowanymi.

¹⁶ W przypadku wyboru najbliższego znajomego parametry dopasowania tego modelu wyniosły: $\chi^2 = 33,8$, $p = 0,2057$ i $L^2 = 36,7$, $p = 0,1253$, $df = 28$, a dla wyboru małżonka — $\chi^2 = 45,6$, $p = 0,0190$ oraz $L^2 = 46,5$, $p = 0,0155$, $df = 20$.

($-0,878$ i $0,274$), następnie robotnicy wykwalifikowani, a najbliżej sytuowali się pracownicy umysłowi o niższym statusie ($0,039$). Podobnie kształtowała się hierarchia barier znajomości w 2008 r. Jedyna różnica polegała na zamianie miejsc — robotników niewykwalifikowanych na samym dole hierarchii zastąpili rolnicy.

Charakterystyczny kształt tego układu sugeruje, że wzory znajomości są wymiarem hierarchii społecznej. Ludzie utrzymują najbliższe stosunki z osobami o podobnym statusie, ponieważ związane są z tym podobne orientacje życiowe, przyzwyczajenia, przekonania polityczne i system wartości. Rolnikom zawsze łatwiej porozumieć się z innymi rolnikami, niewiele dzieli ich od robotników niewykwalifikowanych, a znacznie trudniej znaleźć im wspólny język z przedstawicielami środowiska inteligenckiego. Przynależność do kategorii o niższym statusie wiąże się między innymi na ogół z większą religijnością, autorytaryzmem, niechęcią wobec mniejszości seksualnych, negatywnym stosunkiem do Unii Europejskiej i żądaniem opieki socjalnej od państwa. Inteligencja jest bardziej laicka, tolerancyjna wobec lesbijek i gejów, popiera podatek liniowy, w jej interesie jest większe rozwarstwienie dochodów. W sieci mikrorelacji zajmuje ona najbardziej odrębną pozycję, co najwyraźniej dochodzi do głosu przy porównaniu dystansów między sąsiadującymi ze sobą kategoriami. W roku 1988 dystans dzielący inteligencję od pracowników umysłowych był kilkakrotnie większy od innych dystansów — prawie nie było go między pracownikami umysłowymi a właścicielami firm ($0,039$ i $0,053$). Przejawem tego samego zjawiska, a mianowicie ekskluzywności inteligencji, była stwierdzona wyżej jej wysoka homogamia w doborze znajomych.

Porównanie z rokiem 2008 prowadzi do wniosku, że niektóre bariery się osłabiły, ale inne wzmocniły. Najistotniejsza tendencja polega na zarysowaniu się wyraźniejszej bariery między pracownikami umysłowymi a pracownikami fizycznymi. Zwiększył się dystans między robotnikami wykwalifikowanymi i niewykwalifikowanymi a kategoriami właścicieli, pracowników umysłowych i inteligencji. Równocześnie częściej nawiązywano znajomości między kategoriami w ramach każdej ze stron tego podziału. Trochę zmniejszyła się — ale nie zatarła — ekskluzywność inteligencji, która w 2008 r. sytuuje się jednak bliżej pracowników umysłowych i właścicieli. Jednocześnie blisko siebie są kategorie robotników wykwalifikowanych i niewykwalifikowanych. Reprezentanci obu tych kategorii mają więcej wspólnych znajomych, tak jakby istniało zapotrzebowanie na bliskie relacje i „samorekrutacja” znajomych z klas niższych zastąpiła robotnikom mniejszą dostępność kategorii o wyższym statusie społecznym.

Bariery zawierania małżeństw również przybierają postać hierarchii. W rozpatrywanym okresie na skrajnych pozycjach sytuowali się z jednej strony wyżsi kierownicy i specjaliści, a z drugiej — robotnicy niewykwalifikowani, co oznacza, że małżeństwa między tymi kategoriami były stosunkowo najrzadsze.

Najczęściej łączyli się w pary małżeńskie reprezentanci kategorii o podobnym statusie społecznym. Podstawowa różnica w porównaniu z barierami znajomości polegała na mniejszej odrębności kierowników i specjalistów w stosunku do kategorii usytuowanych niżej. Wynikałoby z tego, że małżeńska ekskluzywność inteligencji jest słabsza, a towarzyska silniejsza. Zmian właściwie nie było. Najbardziej widoczna, i chyba jedyna, dotyczyła przesunięcia się rolników w kierunku właścicieli i pracowników umysłowych o niższym statusie, co wskazywałoby na wzrost napięcia związków małżeńskich między tymi kategoriami.

Tabela 9

Barierzy między kategoriami wykształcenia. Parametry w modelu wierszowo-kolumnowym

Kategorie wykształcenia	Parametry ostrości barier ze względu na wzory:			
	wyboru znajomego		wyboru małżonka	
	1988	2003	1988	2008
Podstawowe	-0,449	-0,618	-0,577	-0,685
Nieukończone średnie, w tym zasadnicze zawodowe	-0,532	-0,361	-0,404	-0,224
Ukończone średnie	0,360	0,426	0,385	0,270
Powyżej średniego	0,621	0,553	0,596	0,638

Jeżeli pozycja społeczna jest podstawowym kryterium wyboru znajomych ze względu na ich przynależność zawodową, to bariery statusu jeszcze wyraźniej powinny wystąpić w wymiarze wykształcenia, który bardziej jednoznacznie sytuuje jednostki w hierarchii społecznej. Odpowiedzi na to pytanie dostarczają wartości skalowe dla kategorii wykształcenia, uzyskane w modelu wierszowo-kolumnowym, w którym dodatkowo zakłada się występowanie zmian w czasie i przewagę relacji homogamicznych nad heterogamicznymi (tabela 9)¹⁷. Zgodnie z oczekiwaniami głównym wyznacznikiem barier znajomości był status edukacyjny jednostek, to znaczy większy dystans pod względem wykształcenia pociąga za sobą odpowiednio silniejsze bariery. Wyjątkiem od tej prawidłowości była większa bliskość między osobami o wykształceniu podstawowym i średnim niż średnim i nieukończonym średnim, co stwierdzono w 1988 r., tak jakby niepełny status edukacyjny utrudniał utrzymywanie bliskich kontaktów z kategoriami zajmującymi wyższą pozycję. W porównaniu z kategoriami zawodowymi bariery

¹⁷ Hipoteza związana z tym modelem ma zastosowanie dla tabeli o wymiarach 5 × 5 lub większej, dlatego w odniesieniu do tabeli o wymiarach 4 × 4 model ten ma jedynie charakter opisowy (testowanie go jest bezprzedmiotowe). Nie podajemy więc dla niego statystyk dopasowania do danych.

te były bardziej stabilne, co potwierdzałoby hipotezę o ich większej ważności.

PODSUMOWANIE I WNIOSKI

Przedstawione analizy koncentrowały się na wzorach podobieństwa między cechami położenia społecznego respondentów i ich najbliższych znajomych. Wiedząc, że ludzie wybierają znajomych z kategorii o podobnym statusie, potraktowaliśmy te wybory jako wskaźnik otwartości i siły barier społecznych. Chodziło o odpowiedź na pytanie, czy w latach 1988–2008 dokonały się w tym aspekcie jakieś zmiany i czy podobne tendencje wystąpiły we wzorach podobieństwa między cechami małżonków.

Pierwszy wniosek dotyczy zmian w czasie. Ze względu na ograniczenie analiz do dwóch punktów czasowych trudno byłoby na ich podstawie z pełnym przekonaniem wnioskować o wystąpieniu tendencji do otwierania się struktury społecznej. Niemniej jednak przedstawione ustalenia wskazują, że w 2008 r. siła związku między kategoriami zawodowymi respondentów i ich znajomych była niższa. Jeszcze wyraźniej od 1988 r. zmniejszył się związek między kategoriami zawodowymi męża i żony. Wskazywałoby to na wzrost otwartości, co jest raczej nieoczekiwanym wynikiem, jeżeli wziąć pod uwagę brak większych zmian w innym aspekcie otwartości, jakim jest dziedziczenie pozycji rodziców. We wszystkich kategoriach zawodowych zmniejszyła się również homogamia w doborze małżonków i najbliższych znajomych, przy czym najwyraźniejszy spadek wystąpił wśród inteligencji, co może świadczyć o otwarciu się jej na kontakty z reprezentantami kategorii o niższym statusie.

Za wzrostem otwartości barier zawodowych nie podążała — jakby dla zrównoważenia — otwartość między kategoriami wykształcenia. W latach 1988–2008 utrzymywała się ona na podobnym poziomie, co sugeruje, że bariery wykształcenia są bardziej stabilnym wyznacznikiem stratyfikacji społecznej. Prawdopodobnie wynika to z silniejszego związku wykształcenia jednostek z ich systemami wartości, które są z natury stabilne i ujawniają się we wzorach znajomości i zawierania małżeństw. Jednak wzrost ruchliwości zawodowej — konsekwencja zmiany ustroju — bardziej sprzyja heterogamii w nawiązywaniu bliskich kontaktów.

Drugi wniosek dotyczy relatywnego znaczenia dla struktury społecznej barier znajomości i zawierania małżeństw. Z naszych analiz wynika, że większy wpływ na stratyfikację społeczną wywierają bariery w doborze znajomych. Wskazuje na to występowanie silniejszego związku między pozycją społeczną respondentów i ich najbliższych znajomych i silniejsza homogamia towarzyska, w porównaniu z wzorami zawierania małżeństw. Sądzimy, że różnica ta jest rezultatem odmiennych mechanizmów selekcji. Większy wpływ barier znajomości na stratyfikację społeczną wynika z większej swobody wyboru znajomego,

który to wybór odpowiada preferencjom jednostek. Ludziom łatwiej jest „dopasować” znajomych niż małżonków do własnych upodobań, kształtowanych przez pozycję społeczną. Znajomego zawsze można zamienić, trudniej natomiast jest wyjść z niespełniającego oczekiwań związku małżeńskiego, który jest relacją bardziej sformalizowaną. Większa trwałość małżeństwa jest w tym przypadku czynnikiem utrwalającym sytuację rozbieżności między pozycją społeczną męża i żony.

Wzrost otwartości byłby faktem istotnym — jako cecha stratyfikacji społecznej i jako zapowiedź zmian orientacji i postaw, w kierunku demokratyzacji, liberalizmu obyczajowego i tolerancji wobec różnych grup mniejszościowych, co w refleksji teoretycznej zwykło się traktować jako skutek otwierania się barier społecznych. Trochę to ryzykowna hipoteza, jeżeli wziąć pod uwagę, że wcześniejsze ustalenia dla większości krajów, w tym również dla Polski, nie wskazywały na wystąpienie znaczących zmian w czasie. Ryzykowna również dlatego, że ustalenia te ograniczają się do dwóch punktów czasowych, co nie pozwoliło na prześledzenie tendencji długookresowych. Odnotowany tu spadek ostrości barier w doborze znajomych i małżonków mógł być tylko przypadkowym wahnięciem. Nasze analizy dotyczą jednak stosunkowo najnowszego okresu, można by zatem wnioskować, że w ciągu ostatnich lat dokonał się pewien wzrost otwartości barier społecznych. Wypada zakończyć niejednoznaczny akcentem — tylko rezultaty przyszłych badań mogą rozstrzygnąć, w jakim stopniu było to zjawisko przejściowe.

BIBLIOGRAFIA

- Blau Peter, Duncan O. Dudley, 1967, *The American Occupational Structure*, Academic Press, New York.
- Breen Richard (red.), 2004, *Social Mobility in Europe*, Oxford University Press, Oxford.
- Chan Tak, Goldthorpe John H., 2004, *Is There a Status Order in Contemporary British Society? Evidence from the Occupational Structure of Friendship*, „European Sociological Review”, t. 20, s. 383–401.
- Clogg Clifford, 1982, *Using Association Models in Sociological Research: Some Examples*, „American Journal of Sociology”, t. 88, s. 114–134.
- Coxon Anthony P. M., Jones Charles L., 1978, *The Images of Occupational Prestige*, Macmillan, London.
- Domański Henryk, 2007, *Struktura społeczna*, Scholar, Warszawa.
- Domański Henryk, 2008, *Związek między członkostwem w organizacjach a przynależnością klasową w perspektywie międzynarodowej*, „Kultura i Społeczeństwo”, nr 4.
- Domański Henryk, 2011, *Rise of Meritocracy in Poland: 1982–2008*. „European Sociological Review” t. 27, s. 400–411.
- Domański Henryk, Mach Bogdan W., Przybysz Dariusz, 2008, *Pochodzenie społeczne — wykształcenie — zawód: ruchliwość społeczna w Polsce w latach 1982–2006*, w: Henryk Domański (red.), *Zmiany stratyfikacji społecznej w Polsce*, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa, s. 97–132.
- Domański Henryk, Przybysz Dariusz, 2007, *Homogamia małżeńska a hierarchie społeczne*, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa.
- Domański Henryk, Przybysz Dariusz, 2009, *Bariera zawierania małżeństw w Polsce w latach 1997–2007*, „Studia Socjologiczne”, nr 1.

- Domański Henryk, Sawiński Zbigniew, 1986, *Wymiary struktury społecznej. Analiza porównawcza*, Ossolineum, Wrocław.
- Domański Henryk, Sawiński Zbigniew, 1992, *Koherencja płaszczyzn struktury społecznej* „Studia Socjologiczne”, nr 3–4.
- Domański Henryk, Słomczyński Kazimierz M., Sawiński Zbigniew, 2008, *Nowa Klasyfikacja i Skale Zawodów. Socjologiczne wskaźniki pozycji społecznej w Polsce*, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa.
- Duncan O. Dudley, 1981, *Two Faces of Panel Analysis: Parallels With Comparative Cross-sectional Analysis and Time-lagged Association*, „Sociological Methodology”, s. 281–318.
- Erikson Robert, Goldthorpe John H., 1992, *The Constant Flux: A Study of Class Mobility in Industrial Societies*, Clarendon Press, Oxford.
- Goodman Leo, 1972, *Some Multiplicative Models for the Analysis of Cross-classified Data*, w: Lucien Marie Le Cam, Jerzy Neyman, Elizabeth Scott (red.), *Proceedings of the Sixth Berkeley Symposium on Mathematical Statistics and Probability*, University of California Press, Berkeley.
- Goodman Leo, 1979, *Simple Models for the Analysis of Association in Cross-classifications Having Ordered Categories*, „Journal of the American Statistical Associations”, t. 74, s. 537–552.
- Haberman Shelby J., 1979, *Analysis of Qualitative Data*, t. 2, Academic Press, New York.
- Halpin Brendan, Chan Tak, 2003, *Educational Homogamy in Ireland and Britain: Trends and Patterns*, „British Journal of Sociology”, t. 54, 473–495.
- Hoggart Richard, 1976, *Spojrzenie na kulturę klasy robotniczej w Anglii*, PIW, Warszawa.
- Hollingshead August B., 1949, *Elmtown's Youth — The Impact of Social Classes on Adolescents*, Wiley and Sons, New York.
- Hout Michael, 1983, *Mobility Tables*, Sage, Beverly Hills.
- Kalmijn Matthijs, 1998, *Intermarriage and Homogamy: Causes, Patterns, and Trends*, „Annual Review of Sociology”, t. 24, s. 395–421.
- Knobe David, Burke Peter, 1980, *Log-Linear Models*, Beverly Hills, Sage, London.
- Laumann Edward O., 1973, *Bonds of Pluralism: The Form and Substance of Urban Social Networks*, Wiley Interscience, New York.
- Lieberson Stanley, 1976, *Rank-Sum Comparisons Between Groups*, „Sociological Methodology”, t. 7, s. 276–291.
- Lissowski Grzegorz, 1984, *Zastosowanie modeli logarytmiczno-liniowych do analizy związków między wieloma zmiennymi jakościowymi*, „Studia Socjologiczne”, nr 2.
- Mach Bogdan W., 2004, *Intergenerational Mobility in Poland: 1972–1988–1994*, w: Richard Breen (red.), *Social Mobility in Europe*, Oxford University Press, Oxford.
- McPherson Miller, Smith-Lovin Lynn, Cook James, 2001, *Birds of a Feather: Homophily in Social Networks*, „Annual Review of Sociology”, t. 27, s. 415–444.
- Pohoski Michał, Słomczyński Kazimierz M., 1978, *Społeczna klasyfikacja zawodów*, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa.
- Pohoski Michał, Słomczyński Kazimierz M., Mielczarek Krystyna, 1974, *Społeczna klasyfikacja zawodów*, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa.
- Prandy Kenneth, Lambert Paul, 2003, *Marriage, Social Distance and the Social Space: An Alternative Derivation and Validation of the Cambridge Scale*, „Sociology”, t. 37, s. 397–411.
- Raymo James, Xie Yu, 2000, *Temporal and Regional Variation in the Strength of Educational Homogamy*, „American Sociological Review”, t. 65, s. 773–781.
- Simmel Georg, 2008, *Pisma socjologiczne*, tłum. Małgorzata Łukasiewicz, Oficyna Naukowa, Warszawa.
- Słomczyński Kazimierz M. i in., 1989, *Struktura społeczna: schemat teoretyczny i warsztat badawczy*, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa.
- Veblen Thorstein, 1998 [1921], *Teoria klasy próżniaczej*, tłum. Janina Frentzel-Zagórska, Muza, Warszawa.

- Warner W. Lloyd, Meeker Marcia, Eels Kenneth, 1949, *Social Class in America: A Manual of Procedure for the Measurement of Social Status*, Science Research Associates, Chicago.
- Weber Max, 2002, *Gospodarka i społeczeństwo. Zarys socjologii rozumiejącej*, tłum. Dorota Lachowska, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Wright Erik O., 1997, *Class Counts: Comparative Studies in Class Analysis*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Xie Yu, 1992, *The Log-multiplicative Layer Effect Model for Comparing Mobility Tables*, „American Sociological Review”, t. 57, s. 380–395.

FRIENDSHIP AND PATTERNS OF SOCIAL STRATIFICATION IN POLAND: 1988–2008

Summary

Similarly to patterns of intergenerational mobility, patterns of assortative mating are assumed to indicate the ease or difficulty with which individuals are able to cross social strata. The aim of the research presented in this paper was to explore whether any significant changes in friendship patterns took place since 1988 and to what extent they were followed by social openness in marital choices. To examine trends in assortative mating the authors used the POLPAN data from 1988, 2003, and 2008. Loglinear analysis was applied to assess: (i) degree of association between educational level/occupational category of respondents and their best acquaintances', (ii) patterns of barriers to friendship, and (iii) variation in homogamy for acquaintances with the same education and occupational category. Research revealed that in 2008 the strength of association between occupational categories of respondents and their friends was lower than in 1988. Still lower was the association between occupational categories of husbands and wives. These findings suggest that the last 20 years saw an increase of societal openness, or — at least — that in 2008 social stratification was more open if compared with stratification data for the period narrowly preceding the collapse of the Communist system. The decline in the strength of association was paralleled by the decrease in both amicable and marital homogamy, with the most remarkable decline taking place in the category of higher level managers and professionals which may suggest that intelligentsia was more open in 2008.

Key words/słowa kluczowe

friendship barriers / bariery znajomości; marital selection / dobór małżeński; homogamy / homogamia; stratification / stratyfikacja; loglinear models / modele logarytmiczno-liniowe

ANEKS

Tabela A1

Przynależność społeczno-zawodowa respondenta i jego najbliższego znajomego oraz przynależność społeczno-zawodowa męża i żony w latach 1988 i 2008

a. Przynależność społeczno-zawodowa respondenta i najbliższego znajomego w 1988 roku							
Respondent	Najbliższy znajomy						Razem
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	
1. Wyżsi kierownicy i specjaliści	204	105	13	29	2	5	358
2. Pozostali umysłowi	153	946	33	179	70	45	1426
3. Właściciele firm	18	31	27	31	8	8	123
4. Robotnicy wykwalifikowani	64	209	38	749	83	72	1215
5. Robotnicy niewykwalifikowani	10	137	10	118	197	58	530
6. Rolnicy	14	99	13	93	45	599	863
Razem	463	1527	134	1199	405	787	4515
b. Przynależność społeczno-zawodowa respondenta i najbliższego znajomego w 2008 roku							
Respondent	Najbliższy znajomy						Razem
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	
1. Wyżsi kierownicy i specjaliści	45	25	11	1	1	0	83
2. Pozostali umysłowi	60	162	22	24	1	4	273
3. Właściciele firm	14	18	28	10	2	0	72
4. Robotnicy wykwalifikowani	15	36	16	92	4	10	173
5. Robotnicy niewykwalifikowani	4	26	2	25	3	3	63
6. Rolnicy	4	12	7	18	3	47	91
Razem	142	279	86	170	14	64	755
c. Przynależność społeczno-zawodowa męża i żony w 1988 roku							
Mąż	Żona						Razem
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	
1. Wyżsi kierownicy i specjaliści	138	296	5	13	13	12	477
2. Pozostali umysłowi	50	510	5	78	94	45	782
3. Właściciele firm	10	114	49	15	24	9	221
4. Robotnicy wykwalifikowani	37	978	16	346	483	164	2024
5. Robotnicy niewykwalifikowani	3	81	2	48	134	80	348
6. Rolnicy	7	80	2	22	59	649	819
Razem	245	2059	79	522	807	959	4671
d. Przynależność społeczno-zawodowa męża i żony w 2008 roku							
Mąż	Żona						Razem
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	
1. Wyżsi kierownicy i specjaliści	18	28	2	2	1	1	52
2. Pozostali umysłowi	18	78	9	4	7	4	120
3. Właściciele firm	10	30	21	6	3	7	77
4. Robotnicy wykwalifikowani	13	93	7	21	45	20	199
5. Robotnicy niewykwalifikowani	1	13		7	5	3	29
6. Rolnicy	1	14	1		3	52	71
Razem	61	256	40	40	64	87	548

Tabela A2

Wykształcenie respondenta i jego najbliższego znajomego oraz wykształcenie męża i żony w latach 1988, 2003 i 2008

a. Wykształcenie respondenta i jego najbliższego znajomego w 1988 roku					
Respondent	Najbliższy znajomy				
	1.	2.	3.	4.	Razem
1.Podstawowe lub niepełne podstawowe	1035	316	227	42	1620
2.Nieukończone średnie	302	733	349	69	1453
3.Ukończone średnie	94	213	653	173	1133
4.Wyższe	20	35	286	459	800
Razem	1452	1299	1518	747	5006
b. Wykształcenie respondenta i jego najbliższego znajomego w 2003 roku					
Respondent	Najbliższy znajomy				
	1.	2.	3.	4.	Razem
1.Podstawowe lub niepełne podstawowe	70	83	26	8	187
2.Nieukończone średnie	30	256	128	40	454
3.Ukończone średnie	9	53	193	93	348
4.Wyższe	2	15	74	197	288
Razem	112	409	424	342	1277
c. Wykształcenie męża i żony w 1988 roku					
Mąż	Żona				
	1.	2.	3.	4.	Razem
1.Podstawowe lub niepełne podstawowe	1109	239	106	20	1474
2.Nieukończone średnie	449	623	460	83	1615
3.Ukończone średnie	145	205	499	171	1020
4.Wyższe	19	28	204	329	580
Razem	1723	1097	1272	607	4689
d. Wykształcenie męża i żony w 2008 roku					
Mąż	Żona				
	1.	2.	3.	4.	Razem
1.Podstawowe lub niepełne podstawowe	40	32	15	3	90
2.Nieukończone średnie	39	187	87	43	356
3.Ukończone średnie	8	39	83	68	198
4.Wyższe	2	6	31	101	140
Razem	90	266	219	219	784